

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTIK

BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF.

ELSŐ ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

.1884.

A bibliai tudomány és a modern vallásos élet.

»A bibliai korszak és legbelsőbb rúgói is feltárulnak a kutató szeme előtt. — A zsidó tudomány már nem hiszi, hogy kötelessége, magát e téren minden szabad buvárkodás elől elzárni. Elhangzott már e szó, hogy: »Mit tehetünk róla? A *maszszóra* falai mögé vagyunk zárva!« A bibliai kritika visszanyerte ismét régi polgárjogát a zsidóságban és e körben nagyobb sikerrel fog tenyészni, mint egyebütt, mert a zsidóságban otthonos levegőt fog lehelni, és nem kell itt idegenszerű nézetekhez simulnia... «

1862-ben így irt korunk legnagyobb zsidó theologusa;*) így biztatta önnönmagát azon a pályán, melyet a zsidóságon belül ő tört meg tele bizalommal a zsidóság gondolatának egészséges életereje iránt.

Vajjon megfontolta-e a zsidó theologusok nagy és diszes köre Geiger biztató szavait? Átértette-e, mily kötelesség vár reá a bibliával szemben? Összhangzásba törekedett-e hozni bibliai teológiáját a haladás ama vezérszavaival, melyeket nem szünt meg fennen hangoztatni? Gondoskodott-e arról, hogy a haladó gondolkodás légkörében felnevelkedő nemzedék szent könyve maradhasson Izrael öröklött szentírása?

Mi türés tagadás benne? Mondjuk ki őszintén! Nem! Nagy mulasztások terhe sujtja a haladó álláspontot képviselő zsidó teológiát e téren. Nem mondunk ki meggondolatlan ítéletet, ha azt állítjuk, hogy a zsidó vallásos gondolkodás tespedése, a theologusok tudományos cselekedeteinek terméketlen volta, a művelt közönség törekvéseinek öntudatlan és a zsidóság tudományával semminemű szerves összefüggésben nem álló, sőt tőle teljesen független természete egyéb okra nem vezethető vissza, mint azon sajnálatra méltó viszonyra, melyben teológiánk a bibliai tudományhoz áll. És nem emelünk merész szót, ha azon tényt ajánl-

*) Geiger »Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben«, I. köt. 3. lapján.

juk a jelen zsidó nemzedék szellemi vezetőinek komoly figyelmébe, hogy vallásos életünk pangását, iskolai hitoktatásunk fogyatékoságát, elkezdve az elemi tanítástól egészen fel a szakszerű theológiáig, egyenesen csakis annak a megmérhetetlen bajnak kell tulajdonítanunk, hogy pedagogiánk és theológiánk még nem tartotta időszerűnek, hogy komolyan határozza meg állását azon tudományos eredményekkel szemben, melyek a modern bibliai tudomány összességét képezik.

Hozzuk tisztába álláspontunkat ez elhanyagolt, de fontos s életbevágó kérdésre nézve. Erős a meggyőződése, hogy nem csupán a magam nevében szólok, hanem önkéntelen tolmácsa vagyok zsidóságunk mindazon igaz hívének, kik nem bebalzsamozott mumiának, hanem élő és életre hivatott, mert *folyton fejlődő* szervezetnek hiszik ősi hitvallásukat, és e hitüknek legerősebb támaszát épen azokban a gondolatokban találják, melyek a kritikai tudományt vallásunk legősibb kutforrásainak vizsgálatában vezérlik.

I.

Nem szólunk most, bár nagyon csábító rá az alkalom és igen fontos a tárgy, arról a kérdésről, mily állást foglal el a biblia mai napság a művelt zsidóság lelkében és öntudatában. Tán rátérünk még máskor, ámbár inkább óhajtanók, hogy e tárgyról szólna valaki papjaink közül, kiknek a lelki pásztorkodás hivatása kétségtelenül több tapasztalatot nyújtott e téren, mint a mennyyel én rendelkezem.

Itt csak azt a kérdést akarom szellőztetni, hogy theológiánk uralkodó áramlata mit foglal bele a bibliai tudományba, mit zár ki köréből? Igenis, dicséretes buzgalommal foglalkozik a külső exegezissel, a bibliai szöveg magyarázatával és e téren természetes örököse annak a majd kétezer éves hagyománynak, melynek a biblia értelmének fennmaradását köszönjük; mint született letéteményese a szent könyvnek, mindig legelül járt a biblia szövegének eleven megőrzésében.

Az ugynevezett felsőbb kritikára, az irodalomtörténeti és vallásfejlődési kérdésekre terjeszkedni csakis a pentateuchuson kívüli könyvekre nézve volt hajlandósága, még pedig e téren is nem csekély vajadás után.

Mai nap már alig van felvilágosodott zsidó theologus, a ki a Jezsajás neve alatt ismert prófétai könyv második felét, mely a

zsidóság legmagasztosabb vallásos aspirációit, a monotheizmus legtisztább nyilvánulását tartalmazza, a babiloniai fogság ideje előtt keletkezettnek mondaná, vagy a ki a Prédikátornak vagy az Énekek Énekének Salamon királytól való származását tanítaná.

Pedig a kritika részére tett ez engedmények a hagyományozott betűtől való elpártolás nélkül nem voltak lehetőek. Már most e kritikai felfogásnak melyek az alapjai? Mi készítette, mi jogosíthatta theologusainkat, túltenni magukat a hagyományos felfogáson és legalább e téren nyílt kifejezést adni azon meggyőződésüknek, hogy a biblia tartalmának szent és avatott volta nem függhet e szent könyv egyes részeinek keletkezése idejétől s nem bukhatik el irodalomtörténeti és filológiai igazságok elől, melyek az illető részek keletkezését a hagyománytól eltérőleg mutatják be? Erre őket nem jogosíthatta fel egyéb mint az a tanuság, melyet e könyvek önmömagukról tesznek, ha az irodalomtörténet és filológia szövétnekével világítjuk meg a reájuk vonatkozó hagyomány sötétségét. A józanul alkalmazott és a tudomány kipróbált s biztos módszerei fonalán induló kritika megszóllatja magát a tudományos bírálat tárgyát képező őskori emléket. Azt látja, hogy más korszak nyelvén beszél, mint a melybe a hagyomány illeszti belé; azt tapasztalja, hogy haladott gondolatmenetnek, hogy fejlődött vallásos felfogásnak kifejezésével van dolga; arról győződik meg, hogy a politikai események s viszonyok, melyeknek vallásos visszasugárzását mutatja elénk az ókor ez irodalmi emléke, a nép történetének bizonyos meghatározott pontján található fel. Nem zárja el magát az igazság előtt, és azt mondja: Az én hitem szirtfoka az *igazságban* gyökerezik és nem állhat ellentmondásban a tudomány eredményeivel. Ám legyen Jezsajás könyvének egy része a babiloniai fogságban élő őseinkhez intézett könyv, ám ne tekintsem — mert joggal és a tudomány szeme láttára annak tekintenem nem lehet, — »Uzzijáhu, Jótham Ácház, Chizkijáhu Júda királyainak« idejéből származó próféta művének; de azért nem szűnöm meg a névtelen nagy próféta vigasztaló szavait és az Istenbe vetett bizodalomra s az Izrael népének historiai hivatására oktató beszédeit mint vallásom történetének egyik legszentebb emlékét tisztelni, belőle monotheista meggyőződésem legsarkalatosabb igazságait meríteni, és hozzá vezetni a zsidók gyülekezetét, apraját-nagyját mint hitünk egyik legmagasztosabb próféta forrásához, hogy belőle merítsék vallásuk

élő vizét. Mentül közelebb áll hitem a tudomány tagadhatatlan igazságaihoz, annál szilárdabb az alapja, annál tartósabb a jövőre nézve táplált joga. Ellenben mily szerencsétlen vallás volna az, mily ingatag támasza volna az a vigasztalást kereső és az élet keserűségei között felocsudás után áhítozó léleknek, a melyet a filológia és irodalomtörténet okoskodásai megdönteni képesek volnának?

Igy szabadítja fel az igazában vallásos elme a maga meggyőződését és hitét a tudományellenesség kártékony babonájától; így emelkedik fel az igaz vallás magaslatára, mely mióta a jó lelkekben mint nemesítő faktor működik, nem szűnt meg a tudományból táplálékot színi, a helyett, hogy benne ellenséget látna, mely ellen harcolni nincsen fegyvere; mert hol van az az erő, mely utját állhatná isten szellemének, mely az emberiség ismereteinek haladásában nyilatkozik?

Nem bánom, legyen ez akár *orthodox* akár *neológ* felfogás: szent igaz, hogy theologusaink jól cselekesznek, ha ily alapon indulnak, ha ily meggyőződés képezi vallásos tanításuk gyökerét.

Ámde van a kánon birodalmának egy tartománya, melyre nem engedik a tudomány napsugarait, melyet elsánczoluak a modern kutatások elől, melyet nem bocsátanak a kritikai buvárkodás szabad levegőjébe: *Mózes öt könyve*.

Theologiánk (mindig csak a felvilágosodott theológiáról szölok) e szent könyvekkel szemben valóban érthetetlen — még pedig épen theologiai tekintetben érthetetlen — álláspontot foglal el. A kánon e részét ugyanis elválasztja a bibliai irodalom egyéb alkotó részeitől, melyekkel szerves összefüggésben áll, melyekkel közös az eredete, közös a története, közös a hatása és közös a feladata. Nem engedi egyrésztől, hogy ide a tudományt (ha csak a külső magyarázat tudományát nem vesszük ki) bele vegyítsék, hogy Mózes öt könyvére nézve a serdülő nemzedék és a gyülekezet a tudomány eredményeit izlelje; de másrészt gyengének kell hogy érezze magát arra, hogy a tudomány eredményei ellen sikra szálljon. Mi következik ebből a viszás helyzetből? Az, hogy modern zsidó theologiánk, egészben művelt magatartásánál fogva, sem apologetikai tevékenységet nem fejt ki a hagyomány mellett, nem bocsátkozik annak az álláspontnak a védelmébe, melyet tényleg elfoglal a kritikai tudomány mindinkább győzedelmes áramlata ellen, sem pedig a bibliai irodalomtörténetnek módszerét a bibliai kánon e részére nézve magáévá nem teszi; az, hogy nem töreke-

dik, amint hogy hozzá illenék, ezen mozgalomnak a zsidó vallás szempontjából való theologiai feldolgozására s felhasználására, és, amit legmélyebben kell fájlalnunk, nem vesz részt a tudományos kutatások ez ágának fejlesztésében sem, mely sajátképen néki volna hivatásszerű feladata, és melyre nézve a tudományban őt illetné az első szó; mert utóvégre a biblia zsidó könyv. Így tehát a modern bibliai tudomány e legfontosabb kérdéseivel szemben sem pozitív sem negatív állást nem foglal el theológiánk, nagyon kevés kivétellel, mely kevés kivételt ujjaimon sorolhatnám fel és még maradna elég ujjam, melyet e felsorolásra nem használtam.

Értjük és méltányoljuk Hengstenberg álláspontját, ki a pentateuchusi kritika vezérlő eszméit a maga ó-lutheránus orthodoxiája szempontjából ostromolta, ellenmondásai és gyengéi kimutatását tűzte ki élte feladatául és így azok számára, kik előzményeit elismerik, biztos alapot teremtett a régi reveláczió dogma megvédésére és megmentésére. De nem érthetjük azon theologusok lelkületét, kik az új tudománnyal szemben az elhallgatás, a mellőzés struczpolitikáját képviselik és így azon kérdésekre nézve, melyek az összes theologiai tudomány legsarkalatosabb mozzanatai, teljes homályban hagyják önnönmagukat ép úgy mint a gyülekezetet, mely tőlük várja a tanítást, minden tájékozás nélkül hagyják az iskolát, mely utóvégre felekezetünk jövőjének záloga.

Én ezt kétségbeejtő állapotnak tartom és érdemesnek arra, hogy theologusaink komoly képpel foglalkozzanak vele, ha súlyt vetnek arra, hogy a zsidóság ne szűnjön meg vallásos élete központjának tekinteni a *tórá*t, a mint hogy kegyes elődeink annak tekintették. Én attól félek, hogy azon viszony, melybe modern theológiánk a zsidó tudományt a bibliai kutatásokhoz juttatá, hogy az a sértő közönyösség, melylyel haladását fogadja és az a lenéző részvétlenség, melylyel azokat a tudományos mozgalmakat kíséri, melyek a bibliai irodalom terén — lefolyanak megöli a felekezet érdekét azon kincs iránt, melyet az emberiségnek ő adott át és ez irodalom tekintetében oly hangulatot honosít meg, mely nem szolgálhat a vallásos élet megszilárdítására.

II.

De hát nézzük: Melyek a bibliai tudomány akadályai a mi theológiánkban?

Azt felelik: Mindenekelőtt és főképen a *kinyilatkoztatás dogmája*. E dogma mellett, úgy mondanak, nem fér meg oly tudo-

mányos felfogás, mely abból indul ki, hogy Mózes öt könyve csak szerkezetét, nem pedig keletkezését tekintve teljesen egyöntetű mű; hogy keletkezésében része van a valláseszme fejlődése különféle korszakának; hogy e több évszázadon át (a héber állam legelső alakulásától egészen annak restaurációjáig a babilonai fogságból való visszatérés után) lefolyó fejlődés alkalmával előtűnt különféle, sokszor egymással ellentétben álló vallásos irányok és az azokat képviselő körök nézeteinek és tanainak lenyomatát és visszasugárzását találjuk benne. — Mindenesetre tény az, hogy e historiai felfogás merev ellentétben áll a kinyilatkoztatás dogmájának azon formulázásával, mely az időszámításunkat megelőző III.—IV. században alakult és a későbbi zsidóságban megszilárdult. — Hadd szóljunk azon viszonyról, melyben modern zsidóságunk áll hozzá.

Felekezetünkben a dogma fogalmának soha sem sikerült azzá a zsarnoki hatalommá válni, melylyé az egyéb vallásrendszerekben fejlődött. Ennek a tüneménynek több oka van. Első az, hogy a spekulatív mozzanatnak vajmi alárendelt szerepe jut a zsidó vallásban. A próféták, a zsidó vallás szülő atyái nem az okoskodás, nem a bölcsészeti spekuláció fonalán indultak. Az ő tanításuk pusztán *intuiczió* eredménye; ez a profetizmus jellemző vonása. Ha végig szemléled irataikat és beszédeiket és ama logikai kategóriákat vizsgálod, melyek bennök kifejezésre jutnak, alig akadsz egy *szillogizmusra*. A spekuláció legelőször a hellenizmus befolyása alatt nyomul be a zsidó egyház tanítói köreibe; ez iránynak nem sikerült uralkodóvá válni a zsinagógában. Sajátképeni vallásfilozófia meg csak az iszlám tudományából szívárgott a keleti és spanyol zsidóság gondolkodóinak körébe, még pedig legelőször a X. század körül.

Másodszor: a sizmatikus szellem hiánya a zsidóságban, mely tünemény meg a maga részéről épen csak a spekulatív hajlam mellékes voltával függ össze. Erős dogmatikai szellem csak ott fejlődik ki, a hol a vallás alapigazságainak magyarázatára nézve pártok és felekezetek küzdelme szükségessé teszi időről időre, hogy a vallásnak a sizmatikus pártok között vitás tételei az arra hivatott és reá tekintélylyel bíró körök részéről félremagyarázhatatlan módon definiáltassanak. A győzedelmes dogmatikai definiczió alól nincsen aztán kibuvó; a ki tőle eltér: eretnek. A zsidó vallás alaptételeinek korszakonkint történt formulázása mindig

csak egyes gondolkodók egyéni munkája volt. A zsidó egyházközösség kezdettől fogva közmegegyezéssel magáévá tett egyes alapigazságokat, melyeket mintegy ösztönszerűleg a zsidó vallás — a mint ez történelmileg alakult — alapfeltételeiként hittek, és melyek önkénytelenül folynak a zsidó vallás forrásaiból. Rideg, örök időre minden fejlődést és módosulást kizáró formulázásuk már a zsidó hitfelekezet szervezeténél fogva is lehetetlen volt és nincs mit sajnálnunk, hogy ez így volt.

Hogy a zsidóságban mily jelentéktelen helye volt mindig a dogmatizmusnak, semmiből sem következik szembetűnőbb módon, mint abból a tényből, hogy oly avatott zsidó gondolkodó, mint *Mendelssohn* Mózes, a dogmának egyáltalán nem találta helyét a zsidó vallásban. Nem hiszszük, hogy ez így volna; mert az auktoritatív módon formulázott dogma hiánya még nem zárja ki a dogma (már hogy e szóval éljünk) létezését. De mindenesetre egy nagy és különösen művelődési szempontból tekintve jótékony hatású következménnyel kellett hogy járjon a dogma illetén állása a zsidó vallásban: azzal mit legjobban *a dogma kvalitatív fejlődése jogosultságának nevezhetünk*. Ez az a sarkpont, mely körül, véleményünk szerint, modern vallásfelfogásunk megfordul és ez képezi alapját a zsidó theológiának is a mi századunkban. Nem lesz fölösleges, hogy művelt közönségünknek némi tájékoztatást nyujtsunk a theológia ezen módszeres alapigazságára nézve.

A vallásnak minden tanítása azzal az igénynyel lép fel és mindnyájan, a kik vallják, azt a bizodalmat táplálják irányában, hogy az a hívó emberiségnek egy-egy vezérigazságot nyujt. A tudománynak is ugyanez az aspirációja, ez a hivatása és az emberi meggyőződés e két mozzanata, melyekkel néha mint egymás ellentéteivel találkozunk, a mennyiben ugyanazon kérdésekre nézve egymással ellenmondásban álló tanítást látszanak nyujtani az emberiségnek, az ókorban ily ellentétet nem képviseltek, sőt egymással teljesen azonosak voltak. A vallástanítók a természeti dolgokra nézve annak a kornak adták elő természetfelfogását melynek ők szellemi vezérei voltak. A dogmatizmus szelleme, nem törődött aztán a tudományos ismeretek haladó változásával megmaradt az ókor betűje mellett és megteremté az ellentétet a vallás és a tudomány között. Ez ellentétnek, melyet hiába törekednek harmonizáló mesterséggel, vagy raczionalisztikus fogásokkal kiegyeztetni, megszilárdítása a vallás megsemmisítésével volna

azonos. Mert nem létezhetik igazság, mely más igazsággal ellentétben áll. De mi nem szorulunk a harmonisztika kétségbeesett mesterfogásaira. Modern theológiánk arra tanít, hogy a dogma, a mint a maga részéről nem egyéb, mint az ember szellemi fejlődésének eredménye a fejlődés *bizonyos fokán*, ugy másrészt nem állhat ellent annak, hogy benne maradjon a szellem további fejlődésének eleven áramlatában és hogy *megvonja minden kor tudományos vívmányának következményeit a vallásra nézve*. A tudomány, melynek közvetlen célja a *megismerés*, nem tartozik e következményekkel foglalkozni; a vallásnak feladata az ismeret haladását az emberi erkölcsnek és érzelmeknek nemesítésére felhasználni, annak e legmagasztosabb alkalmazását eszközölni. Ezt túlélt és a korszak jobbainak és belátóbbjainak meggyőződésével ellentétben álló tanokkal nem teheti; nem teheti pedig sem az emberiség érdekében, sem pedig magának a vallásnak érdekében sem. Csakis a vallás magas feladatának színvonalára emelkedni nem akaró vak rajongás láthat e felfogásban a vallástól való elpártolást, midőn pedig ő maga képviseli azt a bontó kényszert, mely a művelt világ lelkéből karhatalommal űzi ki a vallásos érzületet.

A kinyilatkoztatás tanának az az alakja, mely az ókor tanítóinak szellemében megfogamzott, sem áll előttünk hajthatatlan despotizmussal; nem szedi ránczba agg homlokát, ha korunk tudománya nem ugyan frivol vandalizmussal, hanem azzal a kegyelettel, mely minden komoly törekvés kitüntető jellemvonása, közelit feléje, hogy arra képesítse, hogy korunk művelt tudatában is elfoglalja a hozzá méltó helyet. — A kinyilatkoztatásról szóló hagyomány már ős időben sem lépett fel azzal az igénynyel, hogy épen bizonyos mereven körülírt alakban foglalkoztassa a hívő gyülekezet képzeletét. Hiszen — hogy e tekintetben a sok közül csak egy körülményt emeljek ki — a kinyilatkoztatásnak azon jelenetéről, melyre per excellentiam szoktunk gondolni, ha e szóval élünk, az ugynevezett »szinaji kinyilatkoztatásról« szóló hagyomány is többféle, egymással nem mindenben egyező relációban van meg magában a bibliában, a szerint a mint a zsidó vallást ébresztő különféle körökben támadt e kegyeletet keltő hagyomány tovaterjesztése. Másként tükröződött p.o. az isteni kinyilatkoztatás külső ténye az elohisztikus, másként a jehovisztikus érzelmű elbeszélő lelkében, s e tények nem ismeretlenek azok előtt, kik a bibliai irodalom-tudomány ele-

meiben nem járatlanok. Késő korszakokban is, midőn a filozófia befolyása jutott érvényre a vallástan fogalmainak meghatározásában, a korszak bölcsészetének iránya nem egy *idegen* elemet vitt be a kinyilatkoztatás dogmájának felfogásába és így önkénytelenül *módosította*, noha látszólag csak *magyarázta* a kinyilatkoztatásnak azt a felfogását, mely a régi zsinagóga tanaiban van megállapítva. Az anthropomorfisztikus mozzanatok mindinkább kiszorultak és a kinyilatkoztatásnak spiritualisztikusabb fölfogása felé indult a törekvés. Az ujkor bölcsészete sem maradhatott hatás nélkül a zsidóság ez ősrégi tanának további fejlődésére és a modern művelt gondolkodás által nyújtott eszmékkel való termékenyítésére. Tudjuk, hogy Kant óta a vallásról való bölcsekedés mily előkelő részét képezi a bölcsészetnek. De ha olvasóim azt kérdik tőlem, hogy hát mutassam be azt az alakot, melyet a zsidóságnak kinyilatkoztatási tana a modern gondolkodás hatása alatt nyert: úgy azon vallomást kell tennem, hogy én e fölötté mélységes kérdésnek rövid és összefoglaló előadására most nem érzem magam képesnek, de azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy a zsidó vallás egy fenkölt szellemű tanítójának e tárgyra vonatkozó elmélkedésére utalhatok: *Geiger Ábrahámnak* »Das Judenthum und seine Geschichte« című munkája I. kötetének 3. fejezetére. (»Die Offenbarung.«) Nehéz volna röviden összefoglalni Geiger elméletét. Azon fontos gondolatsorozatnak, melyet az általa tárgyalt theológiai problémához fűz, az az eredménye: hogy az emberi genialitás szellemi fölemelkedése az erkölcsi világ legmagasztosabb köreibe, és hatalmas érzéke az emberi lélek legmélyebb szükségletei iránt — ez a kinyilatkoztatás jelenségének legfőbb mozzanata. »Nem akarjuk — így végezi Geiger — a szót dogmatikailag körülhatárolni; lehet azt más-másképen fölfogni, lényegileg azért ugyanaz marad. E szó oda utal, a hol az emberi elme érintkezésbe lép a dolgok ő- és alapokáival.«

Budapest.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

(Befejező czikk a következő számban.)

A bibliai tudomány és a modern vallásos élet.

III.

Minapi fejtegetésünkből — úgy gondolom — kiderült hogy a művelt theológia értelmében nincsen számba vehető *dogmatikai* akadály az ellen, hogy a biblia bármely részére a tudomány módszerét alkalmazzuk és annak irodalom- s vallástörténeti természetét tekintve a tudomány igazságai által vezéreltessük magunkat; sőt, a mi ebből önkényt következik, hogy a biblia ily irányu tanulmányozása s a vallásos gondolkodásban való feldolgozása a zsidó theológia legelőkelőbb ágát képezze.

Nem lehet eléggé csodálkozni azon, hogy theológusaink között épen azok, kik Mendelssohn módjára minden néven nevezendő dogmatikus elemet kitagadnak vallásunkból, hogy épen ők azok, kik kigyót békát kiáltanak a bibliai tudomány védőire és inkább engedik kárba veszni a bibliai vallás hatását a zsidó egyházra, semhogy magukat holmi kritikai buvárlatok által kényelmükből kizavartassák. Ki hallott ennél szörnyűbb ellentmondást? Ha nincsen dogma; ha, a mint ezt nem rég egyik barátunk fejtegette: »a zsidóság nem ismer eredetileg sem hitet, sem vallást — a zsidóság nem egyéb, mint az élet egy bizonyos módja«: hát mi alapon ragaszkodnak a hagyományos felfogásnak, habár csak látszólagos s hivatalos uralkodásához?

Ha az ember ez iskola okoskodását végig hallgatja, könnyen azt találná hinni, hogy a bibliai kritika a zsidó vallás tudományával és a zsidó vallásos gondolkodással homlokegyenest ellentétes irányon halad; hogy a zsidó vallás a theológiai kutatás ez ágát meg nem emésztheti; hogy az összes zsidó tudomány alapjait tagadja meg az, ki a biblia irodalom- s fejlődéstörténeti mozzanataira nézve nem a hagyomány eszejárásával erőlködik gondolkodni. »Távolítsd el tőle a te utadat és ne közelgess az ő házának ajtajához!« — ez az ő ijesztő szózatuk a kritikára nézve.

Nem azért, hogy emberi tekintélyre hivatkozzam azon állítás bebizonyítására, hogy az igazság keresése a zsidóság jobbjai által nem tekintetik rossz cselekedetnek, hanem csakis azért, hogy művelt nagy közönségünkkel senki el ne hitethesse, hogy a zsidóság fennmaradását óhajtó ember a biblia kritikai tárgyalására vagy felfogására nem »vetemedik«, tartom szükségesnek néhány példát felhozni arra nézve, hogy felekezetünknek nem épen rossza az, a mely a bibliai tudományt előbbrevinni törekedett és a zsidó vallásos gondolatokat a kritikai kutatásoktól nem féltette.

Az igazság ugyanis, hogy a zsidóság vallása nem idegenkedik a Szentírás tudományos és a hagyomány bilincseitől ment kutatásától, korántsem oly idegen a zsinagógában a mint azt a fentebbiek szerint talán sok olvasónk hinné. Még a középkor setét idejében is, midőn a szabad gondolkodás is a hagyomány külső mezébe volt kénytelen burkolódnia, ha arra tartott számot, hogy érvényre jusson és hatást gyakoroljon — a XIV. században is akadt közöttünk férfit, ki nem átallotta nyílt kifejezést adni annak a valóban modern gondolatnak, hogy a bibliai vallás igazságai nem függenek a bibliai irodalomtörténet hagyományos fölfogásától. Persze a középkor embere e gondolatot csak a középkor módja szerint fejezhette ki. Tudva van, hogy a XII. század nagy írásmagyarázója, *Ibn Ezrá* — e téren már a XI. században megelőzve *Izsák b. Jasos* által, ki a genes. 36. része 31 és kk. verseit benső okoknál fogva Josaphat király idejéből valóknak tekinté — a maga homályos s kétértelmű modorában a skepszist arra a tényre irányozta, hogy a pentateuchusnak talán van egynémely helye, melynek tartalma s természete bajosan volna összeegyeztethető azzal a feltevessel, hogy azok Mózesstől irattak legyen. Klaszikus helye erre nézve a deuteronom. 1. részének 2. verséhez írott megjegyzése, a melyben nagy titkolódzva, egyszeri olvasásra alig érthetően ad kifejezést annak a nézetnek, mely elől a szent szöveg oly éles megfigyelője, minő *Ibn Ezrá* volt, jó lelkiismerettel alig térhetett ki. Az olvasóra bizta — mint ő maga mondja — a »titok« kitalálását.

Nyiltabban szól azonban a XII. század nagy exegetája munkájának magyarázója a XIV. században, *József Tób Elem*, ki a damaszki rabbinak buzdítása folytán fogott a homályos stilusu írásmagyarázó könyvének megvilágosításához. »Teljesen közömbös dolog — ugymond e magyarázó — hogy a pentateuchus bizonyos

helyét akár Mózes akár más próféta írta légyen; mert bárkinek közülök tanítása az igazságban gyökerezik. Ha az irás azt parancsolja, hogy se hozzá ne tegyenek, sem pedig el ne vegyenek belőle, ugy ez kizárólag a törvényekre és számukra vonatkozhatik, nem pedig a szövegre, semmi esetre pedig történeti elbeszélésekre stb. E nézet semmiképen nem ártalmas és csak együgyű emberek ütközhetnek meg rajta.«*) Hát biz' ez *raczionálizmus*: nem is auktoritásként idézem, de ugy hiszem, mint a XIV. század egyik zsidó tudósának erélyes szózata, nem minden érdek nélkül való.

De a modern vallásos gondolkodás tekintetében sokkal fontosabb és döntőbb, ha reá mutatunk egy névre, mely a zsidó-tudomány történetének egyik legfényesebb csillaga, és melyre a hagyomány dolgában legérzelgősebb theológusaink is mintegy orákulumra szoktak hivatkozni. Értem *Zunz Lipót*-ot. Theológusaink e nagy író emlékezetes s nagyszabásu irodalomtörténeti munkáiban a zsidó irodalom s tudomány mesterműveit tisztelik. Mindnyájan az ő általa 1818 óta megtört ösvényen haladnak. Törődnek-e azon eredményekkel is, melyekkel *Zunz* a *bibliai* irodalom tudományát gazdagítá? Nem jellemző-e a zsidó tudomány e képviselőire nézve, hogy míg ők a zsidó theológia legégetőbb kérdéseinek tartják azokat, miket *Zunz*, — persze ő maga mindig nagy kultúrtörténeti összefüggésben, — valamely középkori kódex-másolóról vagy litánia-költőről kifürkészett, addig alig hederitenek arra, a mivel ezen a zsidó-tudomány minden ágában tekintélyes férfiu a bibliai irodalomtörténet problémáinak megoldásához hozzájárult?

Zunz bizony nagyon neki ment e téren a hagyománynak. Vajjon azoknak, kik a bibliai kritikát a zsidó vallás ellen elkövetett oly szörnyü »merényletnek«-nek hiesztelik el és mindent elkövetnek arra nézvé, hogy a biblia tudományos tárgyalása a világért se merjen befurakodni a zsidó theológia studiumába, vajjon, kérdem, e tudósoknak van-e annyi érzékük a meggyőződés terén kikerülhetetlen következetesség iránt, hogy *Zunz* e tanításai ellen nyíltan protestáljanak is, vagy velük szemben egyáltalán állást foglaljanak? Mert hiszen azt komoly ember fejébe nem veri belé senki, hogy bármily zsidó theologus e kérdésekre nézve nem tartozik minden himezést-hámozást kizáró *meggyőződéssel* birni, és hogy

*) L. Grätz, Geschichte der Juden VIII. kötet 27. lap (1-ső kiadás).

nem ezek azon kérdések, melyekben az összes zsidó theologiai tudomány *súlypontja* fekszik, melyekre nézve tehát mindenkinek, ki a zsidó vallás kérdéseire hozzászól, *határozott* szint kell vallania!

Pedig Zunznak idevágó buvárlatai a »Gesammelte Schriften« I. kötetének 216—270. lapjain vannak kiadva ily czimen »Bibelkritisches«, a hol az érdeklődő olvasó könnyen megismerkedhetik a nagy mester irodalmi szemléletével Mózes öt könyvének mindegyikére nézve. Im itt van pár pontja ama végeredményeknek, melyeket ritka világossággal ő maga állított egybe, és melyekből az olvasó tájékozást nyerhet azon kutatások irányára nézve, melyek ez eredményekhez vezettek:

»Mózes beszéde (deuteron. 32. része) a babilonai fogságban iratott.«

»Mózes áldása (u. a. könyv 33. része) e könyvnek tán legidősebb része.«

»A *leviticus* körülbelül egy évezreddel ifjabb Mózes idejénél.«

»A pentateuchus létezéséről való biztos nyomok csak Jósiás király után három évszázaddal kezdődnek.«

»Tényleg a genesis több mint egy helyen azt mutatja, hogy a judaeus királyság idejében dolgoztatott ki, több évszázaddal a Palesztinában való megtelepedés után, sokára azután, hogy az egyes törzsek lakóhelyeiket elfoglalták vala« stb. (Id. m. 240—42., 262., 268. l.).

Nem az én szavaim ezek, hanem Zunzéi, melyeket itt lehetőleg szóról-szóra fordítottam, és melyek csak parányi részét mutatják az eredmények nagy sorának, melyekhez a nagy tudós komoly tanulmány folytán eljutott. De minek fárasztaszam az olvasót ez eredmények száraz elsorolásával, midőn puszta érintésükkel csak azt akarom kimutatni, hogy oly zsidó tudós mint Zunz Lipót, kit ugyan nem fog senki vallásunk alapigazságaitól elpártolónak megbélyegezni, és ki — mit közben jó lesz megemlíteni — több évig papi hivatalt is viselt, prédikációkat is kiadott, mily mélyre ható kritikával törekedett fejleszteni a Szentírásról való irodalmi ismeretet.

Szükséges-e még *Geiger*-re is hivatkoznom ez összefüggésben, a nagy rabbira, ki a bibliai kritikát, melynek ő hatalmas munkáiban egészen új ösvényt tört, *legelőször illeszté belé a zsidó theológia rendszerébe*?¹⁾ Nem az ő hibája, hogy alig akadt köve-

¹⁾ Legutolsó összefoglaló munkája e tudományban az »Einleitung in die biblischen Schriften« cím alatt megjelent dolgozat, mely a berlini

tője a zsidó theológusok körében. Csak újabb időben látunk ismét egy lelkes berlini rabbit hivatalbeli nagy elődje utjain indulni és a bibliai vallásban nyilvánuló eszmék és intézmények fejlődése történetét a kritikai bibliai tudomány módszerével tárgyalni. Értem hazánkfíát Dr. *Maybaumot*, ki két jeles munkájával, melyeknek egyike a papi intézménynek, másika a profetizmusnak fejlődését tárgyalja, a zsidó theológiát a bibliai vallástörténet e fontos kérdéseire nézve méltóan képviseli.

»A pentateuchusi iratok — így szól a berlini rabbi — egyáltalán nem is annyira azoknak az időknek viszonyait adják elő, melyeket tárgyalnak, mint inkább azon idők állapotait, melyekben a szerzők éltek. Anélkül hogy akarná vagy szándékolná, az író saját korszakának vonásaival és színezetével festi a mult idők arcát, melyek aztán mintegy a jelennek képét tükrözik. De ebben teljesen öntudatlanul és céltalanul jár el. Mert nem csak tárgya, az öskor mondája van a szüntelenül változó idő felfogásához idomuló módosulásnak alávetve, hanem maga az író sem képes a multat, mely iránt határtalan tisztelettel viseltetik, másként gondolni és képzelni, mint saját haladott korszaka legnagyobb vívmányaival, a jelenkor tökéletes intézményeivel felruházottnak. Sőt még többet is mondhatunk. Ha van a jelenkorra nézve valami kívánsága, ha az összesség érdekében a létező viszonyok reformját, javítását óhajtja az író, akkor az a hite, hogy az óhajtott jó állapotok amaz általa tökéletesnek vélt korszakban már is meg voltak, csakhogy azóta elhanyagolták, elhagyták.«¹⁾

E szavak eléggé jellemzettek azon általános felfogásra nézve, melyre *Maybaum* a *Mózes öt könyvében* foglalt irodalom méltatását alapítja és melyet a részletek tárgyalásában alkalmaz.

IV.

A keret, melyben jelen cikkünk mozog és a tér, mely rendelkezésünkre áll, nem engedik, hogy illő körülménnyességgel mutassuk be művelt olvasó közönségünknek a bibliai tudomány fejlődése menetét, módszerét és főbb eredményeit. Ez külön cikksorozatot kívánna. Ez alkalommal csak azzal az általános meg-

zsidó theologiai Hochschulé-ban 1872—1874. e tárgyról folytatott előadásait tartalmazza és mely a »Nachgelassene Schriften« IV. kötetében van kiadva.

¹⁾ *Maybaum*, *Entwicklung des altisraelitischen Priesterthums* 122. lapján.

jegyzéssel érjük be, hogy a bibliai irodalomtörténet Mózes öt könyvében a zsidó nép történeti s vallási fejlődésével párhuzamosan induló, folytatólag keletkezett, de a kánon szerkesztése alkalmával egységes szerkezetet nyert gyűjteményét látja a vallásos iratoknak. E könyvek létesítésében, melyeknek legifjabb alkotó részei a zsidó népnek a babiloniai száműzésből való visszatérése körül keletkeztek, része van mindazon fenkölt szellemű köröknek, melyeknek hivatásszerű életfeladata volt, a népnek Isten akaratát hirdetni. Tanításuk a különféle időkben és a különféle (papi és prófétai) körök szerint, melyekből a tanítás kiindult, a zsidó vallás különféle árnyalatait képviseli. Mindez irányok, melyek egyébként az Ötkönyvön kívül levő prófétai és történeti iratokban lelik megvilágításukat, kifejezésre jutottak a pentateuchus különféle részeiben is. Valamint Jeremiás prófétának vallásos világnézete más irányba törekszik, mint az Ezekhiél; más szempontból tárgyalják a történetet Sámuel és a Királyok könyvei, mint a Krónikák munkája: azonképen ugyanazon vallászeszmék más árnyalatát lépteti előtérbe a deuteronomium és mást a leviticus; más az induló pontja az ugynevezett *elohista*, más a *jehovista* történetnek ugyanazon tények s hagyományok elbeszélése alkalmával. Mert a népnek az államalkotást megelőző történetében is a hagyomány eltérő módon van tükröztetve; minden irány önkénytelenül a maga szempontjából fogta fel és magyarázta a nép multját, őskorát. A szerint a mint bizonyos hagyományt a papi vagy prófétai körök dolgoztak fel, más-más színben tűnnek elő a szereplő alakok eszményei. A kultusznak is e körök szerint mások-mások a céljai s eszközei; a törvényhozásnak is különfélék a szempontjai, különfélék főképen azon életviszonyok, melyekre a törvényhozás vonatkozik. Legifjabb az a törvénycsoport, melyet leghelyesebben *papi törvénynek* szoktak nevezni, melynek zöme a jeruzsálemi szent kultusz restaurációjának alkalmából keletkezett s melyet az Ezekhiél könyvében tartalmazott papi szabályok megelőztek. Az Ötkönyv e részei, vagy jobban mondva rétegei egymás után létesültek és így egyöntetű szerkezetükben elénkbe állítják a héber vallás fejlődése menetét.

A Szentírás legmélyebb fenekére kellett hatolniok azoknak a buvárkodóknak, kik az emberiség legszentebb könyve létesülését ekként megjelenítik előttünk és bár a részletekre nézve s a keletkezés egymásutánját tekintve e tudomány is csak fokokonkint fejthette ki igazságait s eddigi eredményeit, mindamelllett a tudo-

mány haladásának mértéke szerint egymástól eltérő iskolák egyben megegyeznek, a bibliáról való irodalomtörténeti kutatás legfőbb eredményére nézve: arra nézve tudniillik, hogy az Öt-könyvben életképes szellemi mozgalom s *valóságos vallásos fejlődés emlékéét birjuk* s tanuságát annak, hogy a zsidók vallásának örök alapja folyton fejlődő szellemi életnek képét tárja elénk, hogy ellentétes elemeknek forrongását, és végső eredményül azoknak nagy erkölcsi s világtörténelmi gondolatokban való egyesülését s koncentrációját mutatja be nekünk.

Ha szüksége volna még ez irodalomnak, mely hitünk legihletettebb tanítóinak inspirációit foglalja magában, jogczimre arra nézve, hogy e szó vallási értelmében *szentnek* higyjük és ilyenül őrizzük s tanítsuk gyermekeinknek: valóban egyik legigazabb okát e szentségnek épen abban a tényben találhatnók, hogy benne vannak lerakva a vallásos élet sokoldalú nyilatkozatainak hű dokumentumai, mindmegannyi örök érvényű tanusága az önmegszentelésre törekvő emberi szellem mozgásának a vallásos tökéletesség felé.

A Szentírás e históriai méltatáson alapuló szemlélete levon-e valamit a biblia méltóságából; csökkentheti-e azt a tiszteletet, melylyel mint vallásos multunk legfontosabb okirata iránt viseltetünk? Nem fogunk-e ép oly áhitattal hallgatni szavaira, ha zsinagógáinkban felolvassák és *magyarázzák*, nem fogják-e papjaink ép oly tekintélylyel belőle merithetni a vallásos tanítás alapigéit?

A hagyományos fölfogás nem tölti már el a gyülekezet lelkiületét. Üresen hagyjuk-e a helyet, melyet a Szentírás benne elfoglalt és a jövőben is elfoglalni hivatva van? De már most mivel töltjük be a szükségképen támadott hézagot? Kétséget nem szenved, hogy *a tudományos igazságok szerint fölfogott Szentírással*. A theológiával mint *elméleti tudományyal* foglalkozó tudósnek kötelessége a bibliát illető tudományos ismereteknek haladását előmozdítani, és azoknak mentül biztosabb alapokra való fektetésében közre működni. *E sokoldalú tanulmány legyen középpontja a theologiai oktatásnak a zsidóságban is. A gyakorlati theológiának hivatása meg a zsidó vallás fejlődésének e tudomány eredményeiből kivilágló tényeit a vallásos élet ébresztésére, e téren a legnemesebb törekvés felköltésére s folytonos megszilárdítására felhasználni. És mint a fentebbiekből nagyon könnyen követke-*

zik, itt a vallásos gondolatoknak bizony gazdag bányája nyílik meg előtte!

Mért a bibliai gondolatok fejlődésének történelmi átértése vallásos életünket a *tudatosság* fokára emeli. E nélkül művelt vallásos életet nem lehet képzelni. A küzdelmek, melyeket a vallásunk alakulását tényező elemek és irányok között lefolyni látunk, mindig más formában s a haladó korszakok műveltségének mértéke szerint vallásunk további történetében folyton megújulnak és még mai napig sem értek véget. Mintegy tükörben, úgy szemléljük e harczó elemek szembeszállását a biblia okirataiban. A ki erőt, bátorságot és vigasztalást akar meríteni az eszménynek, az örök létre hivatott magasztos igazságoknak küzdelmében a mulékony formalizmus s a nagy tömeg ösztöneire számító és tapsai révén élődo alakoskodás ellen; a ki minden ellene tornyosodó külső akadály ellenére nem szünik meg hangoztatni Isten templomának megtisztítását mindentől, a mi a profetizmus vallásos eszményeinek útjában áll: az üsse fel a zsidó szentírást, minden lapján megolvashatja e harcok ősrégi multját és okulhat tényein.

A biblia ez alkalmazását a modern vallásos életre csakis a bibliai tudomány teszi lehetővé és nagyon félreérti e tudomány irányát, a ki — mint némely oldalról folyton híresztelik — pusztán negatív, felforgató célzatunak mondja azt. Semmi esetre! E tudomány hitünk legrégebb okiratait exakt módszerrel magyarázván, végső eredményében *pozitív* alapot teremt a művelt vallásos gondolkodás számára.

V.

De ha azt akarjuk, hogy a biblia tudományos felfogásának meg legyen az az erkölcsös hatása a gyülekezetre s az iskolára, melyet tőle várunk, úgy nem szabad megfélekednünk egy fontos kötelességről, melynek teljesítése nélkül meddő és terméketlen marad egész bibliai tudományunk.

A biblia a mi felekezetünkkel szemben nem pusztán a tudományos kutatások tárgyát képező *ókori irodalmi emlék*, melylyel tudósainknak foglalkozniok kell, hogy mélységeibe behas-sanak, hogy az általa nyújtott tudományos problémák megoldásának szenteljék idejüket s szellemüket. A biblia az *egész zsidó felekezetnek* könyve, a papé épügy mint a laikusé. Mentül nagyobb valakinek általános műveltsége, annál többet kell hogy hozzá tudjon; valamit mindenkinek.

Igy volt ez régenten, és ez volt felekezetünk erőssége. De mit látunk mai nap? Vannak közöttünk a műveltség jó magas fokán álló férfiak és nők, kik betéve tudják a trójai kérdés és a görögországi ásatások mai állását, a mennyire róla a művelt nagy közönség számára szerkesztett népszerű dolgozatokból tudomást vehetnek; kik a világirodalom napi kérdéseivel mohón táplálják lelkeiket; kiknek Schopenhauer és Hartmann vezérszavai ugy peregnek ajkaikról, akár a tiz parancsolat; sőt még a természet-tudomány és a »Darwinizmus« vitás kérdéseit is megolvassák az ujságokból s szívesen kérkednek társaságokban buzgón egybegyűjtött tárczacikk-tudományukkal. Nem hányjuk szemükre, ments Isten! — De, azt kérjük: hányan vannak művelt zsidók, kiknek a Szentírás nem mesterségük és mindennapi kenyerük, kik a bibliai irodalom- és vallástörténet mai állásáról, vitás kérdéseiről és biztos eredményeiről legalább annyi általános tudomással bírnak, a mennyivel a legfelületesebb érdekeltség mellett is bírniok kellene?

De nem vádolom ezzel a közönséget. Van-e magyar nyelven írott népszerű könyv vagy akár essay, melyből művelt zsidó közönségünk rövid idő alatt megszerezhető tájékozást méltó módon merithetne? Gondoskodtak-e erről vagy egyéb módról azok, kiknek szakszerű tudományuk a theológia és kik ennél fogva azzal a hivatással bírnak, de azzal a munkával is tartoznak, hogy a tudománynak e téren való eredményeit a művelt közönségre nézve érthetően előadják? Hiába hangzik aztán a szószékekről az a keserű panasz, hogy az ifjúság, hogy a serdülő nemzedék nem érdeklődik a biblia iránt, hogy elidegenedett tőle; hiába aztán a vallástanítók folytonos kesergése, hogy a klasszikai s irodalomtörténeti ismereteken iskolázott ifjúság nem »veszi be« a bibliát.

Bizony bizony, szomorú vallomás! De nem olyan, mely bennünket teljes rezignációra készítessen; sőt olyan, mely felekezetünk vezetőit és intézőit komoly tetterre indítsa. És e tett egy nagy kötelességnek teljesítése: a bibliai tudománynak honosság tételé a theológiában, előmozdítása a műveltségben. Ez megfogja teremni a maga áldásos gyümölcsét a modern vallásos életre nézve is. Ne engedjük kárba veszni!

Budapest.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.